

Bibliotekarstudentens nettleksikon om litteratur og medier

Av Helge Ridderstrøm (førsteamanuensis ved OsloMet – storbyuniversitetet)

Sist oppdatert 18.02.25

Om leksikonet: https://www.litteraturogmedieleksikon.no/gallery/om_leksikonet.pdf

Ordtak

(sjanger) Også kalt “ordspråk”. “Lite som formatet er [dvs. at ordtak er korte], så beror virkningen for en ikke uvesentlig del på sterk konsentrasjon, på at det er brukt så få ord som mulig.” (R. T. Christiansen 1988 s. 12) Det er “visdomssentenser” som er (relativt) lette å huske, og der opphavspersonen ikke er kjent.

Det er en leveregel som skal ha gyldighet i den situasjonen den sies. Det uttrykkes i pregnant kortform. Ordtaket skal vanligvis formidle noe klokt, altså markere visdommen til den som sier ordtaket. Ordtakene kan formidle livserfaring, normer, leveregler og praktiske råd. Derfor kan de hjelpe mennesker til å trekke praktiske sluttninger om hvordan de skal oppføre seg i konkrete situasjoner.

I sjangerkravene til ordtak ligger det at de skal kunne anvendes/brukes i og om stadig nye situasjoner (Rastier 1989 s. 51). Ett og samme ordtak kan fungere svært forskjellig avhengig av situasjon/kontekst, f.eks. som lærdom, argument, rettferdiggjøring, forslag og bevis (Wolfgang Mieder i Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 213). Ordtak kan ha argumenterende kraft fordi de hevdes å være tidløs visdom eller “nasjonens klokskap” (Danièle Bécherel i <https://www.jstor.org/stable/30249178?seq=1>; lesedato 06.02.25).

En fransk forsker hevder at ordtak både kan uttrykke “evige sannheter” og være aktualiseringer av disse sannhetene i konkrete situasjoner (Gérard Dessons gjengitt fra <https://www.fabula.org/acta/document10050.php>; lesedato 10.08.24). Ordtakene kan være mer eller mindre tydelig basert på moralske, religiøse eller eksistensielle oppfatninger og vurderinger.

Ordtak har i motsetning til aforismer og maksimer anonym opprinnelse. Ordtak uttrykker dessuten ofte noe språklig konkret (“Nød lærer naken kvinne å spinne”), mens aforismer og maksimer ofte språklig uttrykker noe mer abstrakt (“Frihet er ...”) (Roukhomovsky 2001 s. 66).

Ordtaket formuleres vanligvis ikke som en oppfordring eller et påbud, men som en kommentar, eventuelt en lovmessighet som enten passivt må tåles eller som det er lurt å ta hensyn til (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 212). Ordtaket formulerer ofte noe som må tas for gitt og bare aksepteres, altså noe man ikke kan gjøre noe med.

Betegnelsen ordtak/ordspråk “bruges dels bredt om faste sproglige vendinger i almindelighed, dels snævert og mere fagligt om udbredte anonyme sætninger, der har fast og prægnant, ofte billedlig, form, og som med tilsyneladende almen gyldighed udtrykker en bestemt forklaring eller vurdering af en given menneskelig situation. Den snævre definition, som her vil blive lagt til grund, bygger på følgende forudsætninger: At ordsprog er *sætninger*, betyder, at faste vendinger, der er mindre eller større end en enkelt sætning, falder uden for definitionen. Til de mindre hører de ordsproglige talemåder, fx “købe katten i sækken”, og de ordsproglige sammenligninger, fx “forslå som en skrædder i Helvede”. Til de større hører wellerismerne, som består af tre led: et udsagn (ofte i sig selv et ordsprog), en angivelse af, hvem der siger det, og en angivelse af, i hvilken situation det bliver sagt, fx “Der skal nogen til det værste, sagde drengen, han skulle i skole”.

At ordsprog er *udbredte* sætninger, skal forstås både kronologisk og geografisk. Kravet udelukker fra definitionen såvel døgnfluerne som de særslagsproglige størrelser, som ikke bruges uden for snævre kredse, argot, eller fortrinsvis af en enkelt person, mundheld. Et ordsprog skal være gammelt, men ikke nøjere dateret. Det henter vægt og selvfølgelighed fra en tradition, som er uden begyndelse og ende. De meget hyppigt brugte ordsprog på dansk findes ofte også på mange andre sprog, fx “Hvad man ikke har i hovedet, skal man have i benene”.

At ordsprog er *anonyme* sætninger, afgrænsler genren over for fx aforismer og bevingede ord, som kan henføres til en bestemt ophavsmand. Det enkelte ordsprog har naturligvis også længst tilbage en individuel ophavsmand, men dennes identitet kan ikke bestemmes. Anonymiteten er en styrke ved ordsproget. Man kan argumentere imod, hvad et enkelt menneske mener; hvorimod de anonyme læresætninger fremstår med hele den kollektive erfarings tilsyneladende almen-gyldighed.

At ordsprog har *fast* og *prægnant* form, hænger sammen både med almengyldigheden og overleveringsformen. Den enkelte sprogbruger kan ikke ændre et ordsprog uden at svække dets argumentationskraft, som er afledt af traditionen. Ordsprog udtrykker i afklaret form det endegyldigt fastslåede, ikke med kreativ elegance det individuelt observerede. I nyere tid har omdannede, ofte parodierede, ordsprog bredt sig, fx “Den, der synder, sover ikke”, men herved har ordsproget tabt sin autoritet og er blevet til vittighed. Ordsprog skal huskes, derfor skal de formes efter mnemoteknikkens regler og erfaringer: korte, ofte rytmiske, med bogstavrim og enderim og opbygget over modsætninger eller parallelle.

Kravet om *billedlig* form opfattes undertiden absolut, således at kun en sætning som “Tomme tønder buldrer mest”, der ikke bruges om tønder, men figuralt om mennesker, betegnes som ordsprog, mens en ikke-billedlig sætning som “Hver dag har nok i sin plage” ikke regnes med til de egentlige ordsprog. Denne opfattelse er i modstrid både med indholdet af de trykte ordsprogssamlinger og med karakteren af den mundtlige ordsprogstradition. Såvel de billedlige som de ikke-billedlige erfaringssætninger opfattes som ordsprog; men de billedlige har ofte en særlig

anskuelighed og kategorisk overbevisningskraft, idet den almindelige erfaring, der kan iagttages inden for billedets ramme, overføres til den konkrete situation.

At kravet om *almen gyldighed* må bestemmes som *tilsyneladende*, hænger tæt sammen med, at ordsprog udtrykker en *bestemt forklaring eller vurdering af en given situation*. Ordsprog er situationsbundne, de forklarer og vurderer en situation ved at anskue den ud fra brugerens aktuelle behov. Det betyder, at ordsprogenes visdom kun tilsyneladende er absolut, for en nøjere betragtning er den relativ. Dette fremgår tydeligt af de mange tilfælde, hvor to ordsprog udtrykker helt modsatte vurderinger, fx “Lige børn leger bedst” over for “Modsætninger mødes”.

Når situationen, som ordsproget perspektiverer, efter definitionen skal være *menneskelig*, er det for at kunne afgrænse ordsprogene over for andre erfaringssætninger, fx om vejret, “Når solen går ned i en sæk, står den op i en bæk”, eller om agerbrug, “Af marts’ grøde kommer intet i lade”. Disse såkaldte regler har ordsprogsform, men ikke ordsprogsfunktion.

Ordsprog er en oprindelig mundtlig form, der bruges af næsten alle folkeslag. Hos sumererne forekommer ordsprog i skrevne tekster fra omkring 2500 f.Kr., og de første nedskrevne samlinger kendes også herfra. I den kristne verden finder en stadig vekselvirkning mellem mundtlig og skriftlig overlevering sted. Bag de mange bibelske ordsprog synes ofte at ligge en mundtlig tradition, og gennem den hellige tekst udbredes ordsprogene i både mundtlig og skriftlig anvendelse. Ved kirkens og skolens virksomhed blev ordsprog i middelalderen oversat fra latin til folkesprogene og fra folkesprogene til latin, hvorved den skriftlige og den mundtlige overlevering blandedes. I de ældste trykte danske samlinger, først og fremmest Peder Låles og Peder Syvs, findes både folkeligt og litterært stof, og disse samlinger er kilder for senere tiders både mundtlige og skriftlige ordsprogsbrug. I den største danske samling af ordsprog fra folketraditionen, Evald Tang Kristensens *Danske Ordsprog og Mundheld* (1890), findes således ganske meget stof fra skriftraditionen.

En del af de gamle ordsprog bruges endnu i deres traditionelle form, parodiske omdannelser bliver stadig almindeligere, og nye ordsprog i den brede betydning af ordet kommer til, specielt fra reklame- og politikersprog. Disse nye ordsprog kan benævnes fyndord, fx “Holger og konen siger nej til Unionen”. (<http://www.denstoredanske.dk/>; lesedato 22.03.13)

Traderingen av ordtak gjennom århunder ble av den franske dikteren Charles Baudelaire sammenlignet med “hull gravd ut av generasjoner av maur” (sitert fra Roukhomovsky 2001 s. 65).

“Proverbs are the simplest of the metaphorical genres of folklore – song, folktale, myth, folk play, and so forth – and the genre which clearly and directly is used to serve a social purpose. By investigating the relatively simple use of metaphorical reasoning for social ends in proverbs, one can gain insight into the social uses of other, more complex metaphorical genres. Although relatively simple in their

application of metaphor, proverbs are one of the most complex genres in that they are most sensitive to social context. That is to say, the social rules one must master in order to use and interpret proverbs correctly are probably the most numerous and complex of those for any genre. Given a logical and workable method, they can be ascertained, and if this is possible for the most complex genre – proverbs – it will also be possible to write rules for the use and interpretation of less context-sensitive genres. The simple, yet subtle and complex, nature of proverb use makes its study an important step in understanding the general problem of the social uses of metaphor.” (Peter Seitel i Ben-Amos 1976 s. 140-141)

“[W]hat a proverb exactly is, or rather what constitutes a true proverb, has puzzled the scholars and critics of all ages. “Shortness, sense, and salt” is a well-known definition, or rather enumeration, of the essential attributes of a proverb, which Archbishop Trench very properly completes by adding “popularity.” Indeed, common use is perhaps the most essential characteristic of true proverbs” (Ulick Ralph Burke i <https://ia803407.us.archive.org/21/items/sanchopanzasprov00cerv/sanchopanzasprov00cerv.pdf>; lesedato 10.02.24).

“Proverbs in English may be provisionally defined as short, traditional, “out-of-context” statements used to further some social end. That proverbs are short and traditional is a generally accepted feature of definition. That they are used for a social end or a “strategy” has been noted by Kenneth Burke. What is meant by “out-of-context” is simply that a proverb in some way violates the “usual” rules of conversation; a proverb may be acceptable at a given time within the order of a conversation, but the proverb’s syntax, subject matter, or other features violate in some (acceptable) way the “usual” context. “A stitch in time saves nine” applied to the need for minor automobile repairs before a long trip introduces the subject of sewing into a context where it appears to have no place. “Seeing is believing” in judgment of a purported statement of fact stands out from the normal conversational flow because of its unusual syntax. “Business is business,” applied to the morality of New York Chemical Bank’s role in the economy of South Africa, violates usual English rules which specify the permissible combination of words.” (Peter Seitel i Ben-Amos 1976 s. 127)

Forskning på ordtak kalles på engelsk “paremiology”, etter et gresk ord for ordtak.

“Ordtak var jo setninger som skulle være for hånden når man trengte dem som nøkkel til å forstå en kinkig situasjon eller som gode råd. [...] Jeg mener ikke å påstå at moralfilosofien i ordtakene noensinne er klasseløs, men formen vandrer temmelig uhindret over kulturelle, historiske og økonomiske grensegjerder.” (Trond Berg Eriksen i *Morgenbladet* 7.–13. oktober 2016 s. 53)

Det finnes humoristiske, ironiske og obsköne ordtak (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 213). De kan være satirisk rettet mot narraktig uforstand (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 22). Noen personer (eller personlige egenskaper) og grupper blir i ordtak utsatt for spott. Ordtak kan underbygge fordommer og undertrykkende tradisjoner.

I noen tilfeller fungerer “proverbial utterances as instruments of power and control” (Cameron Louis sitert fra <https://stefangroth.com/assets/repository/Groth2018ab.pdf>; lesedato 12.03.24). Et arabisk ordtak er “Jo fattigere den rike er, desto mer sulter den fattige” (på fransk “Plus le riche est pauvre, plus le pauvre a faim”; sitert fra <https://books.openedition.org/editionscnrs/19204>). Ordtaket brukes til å forsøre store forskjeller i rikdom.

“[C]onversational proverb use is an attempt to solve a situational problem the speaker perceives in a manner which the speaker believes is most suitable. This is most evident in proverb usages where advice is being given: “look before you leap” is usually used as an attempt to resolve the perceived contradiction between quick decisive action and thorough weighing of alternatives; “he who hesitates is lost” (although perhaps not used metaphorically in all cases) is often an attempt to resolve the same contradiction. [...] Proverbs may also be used to resolve the contradictions between what a person feels an interaction situation should be and what he perceives it to be at present. The usual use of “the toad does not run in the daytime unless something is after its life” is an attempt to bridge the gap or to mediate between a simple social visit and a situation in which an important matter may be discussed. The speaker perceives the initial situation as mere greeting behavior; he has a desire for a different kind of situation. The proverb is spoken to resolve this felt conflict – in favor of the speaker’s desire.” (Peter Seitel i Ben-Amos 1976 s. 133)

“A father is discussing with his adolescent son the advisability of the son’s associating himself with a certain group of boys, one of whom has earned a very bad reputation. To his son’s argument that all of the rest of the members are reputable individuals, the father may answer, “If one finger brought oil it soiled the others.” [...] If the son objects by saying that this doesn’t apply to him personally, the father might say, “If you lie with the puppy you’ll get fleas.” ” (Peter Seitel i Ben-Amos 1976 s. 130-131)

“Oral proverb usage sets up two interacting relations: firstly, between speaker and listener (or audience) and then between the terms of the proverb itself. It falls to both speaker and listener to adduce a third relation, of analogy, between the proverbs’ terms, their own interaction and their world of reference. [...] As bodies of cultural wisdom, proverbs’ origins resist precise dating in most societies. Their transmission over generations and their adaptability to changing circumstances make them the accompaniments of history. [...] transmission of accumulated life-experience from one generation to the next [...] As French poet, Alfred de Musset declared “there isn’t one [proverb] that doesn’t have its opposite”. This reciprocity animates proverbial thinking. Proverb systems distill, record and restate a society’s cultural and social beliefs. [...] In predominantly oral societies, proverbs are seldom reserved for particular occasions as praise poetry and story telling are. Yet, they do have special and varied roles in summing up situations. Despite their often ambiguous rhetorical structures, they recognise and resolve social and political

ambiguities. Proverbs' significance is political and often politic: as social uses of metaphor they have most effect in situations that require strategic thinking and speech heightened above the colloquial. Their intervention as universal comments on daily conversation makes proverbs a most adaptive oral form. Through its direct application to the performance situation, the proverb gives its speaker and, if it hits the mark, its auditor, greater purchase [= a firm hold] on the present moment. Its rhetorical structure, minted so many years earlier, brings to the "present situation", incremental deposits of the community's past social interaction. Invoking these "deposits" through the proverb's appeal to wit, wisdom and criticism, its speakers may re-evaluate their society's many traditions while restating them. Proverbs exemplify the view that tradition in pre-capitalist societies was not handed on unscathed by transmission." (Jane Starfield i <http://wiredspace.wits.ac.za/bitstream/handle/10539/9855/ISS-414.pdf>; lesedato 14.01.20)

"Proverbs work by likening the situation in a proverb to a situation being discussed in a way that affirms one behavioral alternative and rejects another (*PSG* 35-48). "A stitch in time saves nine," I say to a friend hesitating about going to a doctor. "Go now." The compositional finalization of this and many more proverbs is achieved by imagining a pair of logically parallel but opposed propositions. The logical oppositions may be of various types. In a speech-genres perspective, when someone says, "A stitch in time saves nine," a listener who understands the proverb genre supplies a contrasting proposition something like, "If you don't take a stitch in time, you won't save nine." This compositional finalization creates the thematic contrast that articulates the desired meaning when applied metaphorically. Another simple example of proverbial compositional finalization achieved by imagining an opposing proposition is the Haya proverb used to warn against an addressee's refusal to listen to advice about unwise behavior, "He who wouldn't be warned set out in a clay canoe" (which disintegrated and sank; he who can heed a warning, of course, did not set out in the canoe)." (Seitel 2003) Haya er en folkegruppe i Kagera-området i det nordvestlige Tanzania.

Renessansehumanisten Erasmus av Rotterdam skrev (i et brev) at bruk av et ordtak "kan ha stor styrke, enten du vil overbevise, eller du vil avvise motstanderen i en sarkastisk tone, eller du forsvarer dine standpunkter. Hva kan ha en mer sannsynlig virkning enn det som alle og enhver er enige om å gjenta? Hvem blir ikke slått av at de samme meningene finnes gjennom alle tider og i så mange land?" (sitert fra Montandon 1992 s. 30)

Ordtak uttrykker ofte en allment akseptert innsikt, og kan dermed brukes til å underbygge og styrke en argumentasjon, og gi argumentasjonen autoritet og legitimitet (Stefan Groth i <https://stefangroth.com/assets/repository/Groth2018ab.pdf>; lesedato 12.03.24). I tillegg kan bruk av ordtak gi inntrykk av folkelighet og å basere seg på tidligere og nåværende generasjons visdom. Innsikter formulert med høy abstraksjonsgrad kan dessuten få en motvekt i "jordnære" ordtak (Stefan

Groth i <https://stefangroth.com/assets/repository/Groth2018ab.pdf>; lesedato 12.03. 24).

“Speaking proverbs, as one might guess, is a different kettle of fish. Sometimes they may be part of a decorous conversational exchange between elder representatives of kin groups arranging a marriage; or between an adult and a child who is just learning the ways of metaphoric speech. Other times, however, a speaker can use a proverb to dismiss a social inferior or to belittle an adversary in a public discussion. In all instances, the speaker deploys a tool of argumentation, one that exerts rhetorical power in favor of a particular point of view. [...] The addressee must often first make unspoken logical inferences to understand the thematic contrast in the spoken proverb and then apply the thematic contrast to the situation that is being commented on. Proverbs, of course, have neither plot nor episodes. [...] a nonnarrative genre [...] Achievement of compositional finalization in many proverbs depends on imagining an unspoken opposite: “He who wasn’t warned set out in a canoe of clay” (and it disintegrated and sank – Haya); “Don’t give a fool only half the instructions” (Yiddish); “The cow that goes slowly drinks well” (after the mud stirred up by the other cows has settled back to the river bottom; it advises restraint – Haya). Many more could be added. But sometimes both propositions appear in the spoken text: “A drunkard sleeps it off, but a fool, never” (Russian); “He who leaves the forest says it’s the spoor of a leopard. Do you say it’s a man’s?” (spoken to impugn an opinion for being based on insufficient information – Haya).” (Seitel 2003)

Ofte er det noe billedlig, visuelt og metaforisk som uttrykkes i et ordtak, f.eks. “Eplet faller ikke langt fra stammen” og “Når katten er borte, danser musene på bordet”. Det kan brukes personifikasjon, som i “Sult er den beste kokken” (tysk ordtak) og “Løgnen har korte bein” (tysk), og andre språklige virkemidler, f.eks. overdrivelser (“En dåre kan spørre mer enn ti vise kan svare”). Det er ikke uvanlig med paradokser, som i de tyske ordtakene “En gang er ingen gang” og “Delt glede er dobbelt glede” (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 213). Noen ordtak har rim (f.eks. allitterasjon) og parallelismar (“Kommer tid, kommer råd” og “Andre tider, andre skikker”).

“Når en argumenterende fremstilling ikke slår til, så lander et ordsprog med en aksioms nøjagtighed og tyngde og sætter tingene på plads. Men selv om ordsprogene synes at udsige den arketypiske sandhed om virkelighedens beskaffenhed, så står der, hvordan tingene end udarter sig, altid et ordsprog til rådighed, og selv diametralt modsatte livssituationer kan bæres oppe af folkeklogskaben, f.eks.: Nye koste fejer bedst vs. Nye koste fejer bedst men de gamle kender krogene, eller: Bar er broderløs ryg vs. Vel har brødre et sind men sjældent ét sind eller: Æblet falder sjældent langt fra stammen, Som træet så frugten vs. Stundom vokser kroget gren på lige træ, Sort høne lægger også hvide æg osv.” (Robert Zola Christensen i *Tradisjon* nr. 25 i 1995 s. 58)

“The word ‘proverb’ may be defined as a short sentence or phrase that conveys a nugget of common sense, a summary of practical experience or a rule of conduct. [...] All over the world you’ll find that people pepper their speech with proverbs. These sayings reveal fascinating aspects of the common sense, morals, humor, wisdom, and history of their culture, and are vital when there is no written means of transmitting ideas and insights from one generation to the next. Proverbs are inevitably memorable [...] A proverb’s frequent purpose is to make people pause for a moment and reflect. In Gaelic-speaking Ireland, for example, a fight caused by a bad comment might be stopped with *It’s often that a man’s mouth broke his nose*. The listener is thus made to reflect on the absurdity of the situation, for how can a soft mouth break a hard nose? [...] Little verbal games are much used in many proverbs: alliteration (*Forgive and forget*), parallelism (*Nothing ventured, nothing gained*), rhyme (*When the cat is away, the mice will play*) and ellipsis (*Once bitten, twice shy*). Other tricks include repeated vowels (assonance), such as this Ethiopian example: *Kan mana baala, a ’laa gaala* (‘A leaf at home, but a camel elsewhere’). Proverbs also frequently employ metaphor (*the squeaky wheels gets the grease*) and hyperbole (*All is fair in love and war*), as well as paradox (*For peace there must first be war*) and personification (*Hunger is the best cook*) to make their points.” (Alice O’Neill i Michell, Holley m.fl. 2016 s. 366)

Ordtak kan formuleres på ulike måter (eksemplene nedenfor er oversatt av HR fra en tysk bok; noen av ordtakene har rim på tysk):

A er A: “Forretninger er forretninger”, “Mennesket er mennesket”

Uten A ingen B: “Uten flid ingen skryt”, “Uten torner ingen roser”

Først A, så B: “Først arbeidet, så fornøyelsen”, “Først tenke, så handle”

Heller A enn B: “Heller en spurv i hånden enn en due på taket”, “Heller et hår i suppa enn suppa i håret”

Som A så/slik B: “Som herren så tjeneren”, “Som tukten så frukten”

Hvor det er A, er det også B: “Hvor viljen er til stede, er også veien”, “Der det er røyk er det også ild”

Jo mer A, desto mer B: “Jo eldre bukk, jo hardere er hornet”, “Jo mer man har, jo mer trenger man”

(Wolfgang Mieder i Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 214)

Noen ordtak er optimistiske, andre pessimistiske. Et ordtak som er pessimistisk på menneskehets vegne, er dette iranske ordtaket: “Når vannet når nesen, legger moren babyen under sine føtter.” (sitert fra *Morgenbladet* 28. november–4. desember 2014 s. 11)

“The use of rhetorical language, paradoxical statements, and purported logic in proverbs adds to their appeal, and helps them transmit their cultural insights; and the ambiguity inherent in so many is useful too, particularly for voicing sensitive

opinions, such as political dissent. In Tsarist Russia people could thus express their contempt with such ironies as *When the Tsar spits into the soup dish, it bursts with pride*, but, inevitably, proverbs were also manipulated by people in power, including the Soviets, who tried to create politically correct ones such as *Good harvests come only from collective farms*. The impact of modernisation is always much celebrated, as in a recent offering from Haiti which declares that *A microwaved fish doesn't fear the lightning*. [...] all levels of belief are enshrined in proverbs, from Native American observations about how we should thank food before we eat it to the thousands found in the sacred texts of all major religions.” (Alice O’Neill i Michell, Holley m.fl. 2016 s. 367)

Ordtak som ligner hverandre, finnes på tvers av landegrenser. “I England sier et gammelt ord: “er en vel over elven, er Vårherre glemt”, i Spanien heter det likeledes: “er en vel over elven, er helgenen glemt”, men i Italia har det formen: “er en vel over elven, gjør en narr av helgenen”.” (R. T. Christiansen 1988 s. 13) Den britiske renessanseforfatteren Francis Bacon skrev at “the genius, wit and spirit of a nation are discovered in its proverbs” (sitert fra R. T. Christiansen 1988 s. 14).

Hva slags visdom kommer fram i ordtak? Reidar Th. Christiansen skriver i innledningen til en bok med norske ordtak: “Således er det folkelig skepsis og middelveis måtehold en på alle kanter møter i ordsprogene. Det er en ganske sund skepsis, svarende til en almindelig holdning overfor all autoritet; den er nok gjerne privat, men i form av disse uansvarlige almensestninger våger den å komme frem. Den er uvillig til det ytterste mot alt ensidig, mot alt paradoksalt i lære, i opførsel som i tanker. Der er en skepsis mot kirke og lære: “det er ikke sant alt presten preker”, men samtidig en gjennemgående tendens til å ta parti for Vårherre mot offisiell lære og tro. Der en en ennu dypere skepsis overfor menneskers evner, mot skjebne og lykke: “der lykken er borte, hjelper intet strev”. Der er skepsis til det ytterste mot alle pretensjoner hos andre, om det enn innrømmes at her i verden må slikt til forat en i det hele skal kunne gjøre sig gjeldende. Om en selv personlig gjelder det at det beste er å holde sig stille og fare smått, da risikerer en ikke meget” (R. T. Christiansen 1988 s. 15-16).

“[T]he earliest surviving book is a collection of sayings or proverbs written down in Egypt around the 25th century BC called *The Maxims of Ptahhotep*. This book covers a wide range of topics from table manners to beauty hints and ways of cultivating self-control, and the Egyptians produced many more including *The Instructions of Amememope*, circa 1300-1075 BC, which were an important source for the biblical *Book of Proverbs*. Ancient Sanskrit texts are also full of proverbs, and there are vast numbers of Chinese proverbs, including many attributed to the great fifth century BC philosopher Confucius. [...] Apart from the Egyptian examples, the earliest recorded proverbs are found in Sumerian and Akkadian collections, including one of 1800 BC which declares that *If a she-dog is too hasty it gives birth to blind puppies*. [...] Shakespeare gave more proverbs to the English than anyone else and often used John Heywood’s *Dialogue Conteinyng The Nomer In Effect Of All The Prouerbes In The*

Englishe Tongue of 1546 as a source, lifting from it such lines as *All's well that ends well.*" (Alice O'Neill i Michell, Holley m.fl. 2016 s. 366-367)

"The appearance of Alster's *The Proverbs of Ancient Sumer* (1997) opens the door to a new phase in the study of the Mesopotamian proverbs. More than 600 individual sources, representing more than 2000 proverbs in 26 collections (plus several groupings of sources not attributed to collections), are edited there. [...] It is difficult to recognise whether a proverb is intended literally or metaphorically, and whether there is understatement or exaggeration. Frequently it is not clear what reaction the choice of words or images is supposed to evoke, even to the level of whether something is positive or negative. Moreover, we are faced with a situation where we cannot tell whether the line is a statement or a question (the implied answer to which could be anything from "of course it is" to "of course it's not"), and even whether it is serious or not. Take 15 Sec. B 6 for example: "Don't give a lame man a staff. Enlil is his helper". Does this mean something like "God helps those who help themselves" or is it evidence for the opposite? [...] So, in the present writer's opinion at least, we are justified in being somewhat sceptical about the extent of the currency of the proverbs. Many show signs of having been real proverbs in circulation once and perhaps some remained – who can say whether or not in a remote village there was still an old woman arguing over the price of fish by quoting 1.165 in a sarcastic voice? [...] Alster argues ((1997) p. xvii-xviii) that the ED proverbs "clearly testify to the contemporary existence of a completely secular attitude toward social behavior ... a safe conclusion is that the 'mythopoetic' way of thinking was restricted to the religious sphere of life and applied to the telling of myths and the participation in rituals, but it was not the normal attitude toward daily life." "(Jon Taylor i <https://www.jstor.org/stable/23281243>; lesedato 11.11.24)

"Takk vere innlån, omsettingar og samlarar har danskane fyldige og fyndige ordtak eller fyndord, og sentensar frå gamle dagar rundt om i Europa:

- Om Peder Laale veit vi nesten ingen ting visst. Samlinga etter han kan ha vore frå seint 1300-tal, og ho blei trykt i 1506. Samlinga, *Parabolae*, inneheld det somme kallar barbariske latinske ordSpråk, dvs. at latinen ofte er forvanska. Men dei 1200 sentensane har også dansk tekst, og danske, folkelege uttrykk er med. Den første trykte utgåva er frå 1506. Forordet seier at boka er gitt ut av lærde menn ved universitetet i København. Trykkaren var ein hollending busett i byen. [...]

- "Gammal dansk samling": Eit handskrift frå siste fire del av 1500-talet med nær 2200 ordSpråk er den nest eldste bevarte ordSpråksamlinga etter Laale si. Ein veit ikkje kven som har laga til samlinga. Handskriftet har vore kjent og delvis brukt av seinare ordSpråksutgivarar som Peder Syv [...].

- Sokneprest Søren Andersen Vedel frå Ribe, son til diktaren Anders Sørensen Vedel, samla og ordna eit handskrift med om lag 100 danske ordSpråk i 1609.

- Samlingen *Problemata* (eigentlig “Problemata et pro verbia moralia”) er bevart i ei utgåve trykt i København i 1611. Det finst eit seinare opptrykk, og det kan ha funnest ei eldre utgåve. *Problemata som sjølv rommar stoff frå Peder Låle*, har vore ei viktig kjelde for Peder Syv [...] og samlinga har blitt nytta av enda fleire. Ein veit ikkje for visst kven som har laga *Problemata*, men det var mest truleg salmediktaren Hans Christensen Sthen (1544-1610).
- Peder Syv (1631-1702) kjempa for morsmålet og i 1682 og 1688 følgde to store ordspråksamlingar (*Almindelige danske ord-sprog og korte lærdomme*, I-II) med omkring 15 000 folkelege uttrykk, talemåtar, fydord, munnehell, lære- og levereglar frå Danmark, Norden elles, men mest frå latin, tysk, hollandsk og fransk. Han hadde tilgang til mange bøker, og tida han levde i, var for arbeid med ordtaksamlingar, mykje som ein arv frå humanismen som vakna og utvikla seg i Europa frå to hundreår før, og Peder Syvs to band “er hovedkilden til de mange senere samlinger af ordsprog fra dansk skriftlig overlevering.” [...]
- Friederich Breseman gav ut *Danske ordsprog og mundhæld* i 1843. Han nytta i stor grad Peder Syv og Johan Meyer (1757) sine samlingar.
- To år etter, i 1845, gav salmepresten Nikolai Frederik Severin Grundtvig (1783-1872) ut ei samling på dryge 3000 ordtak og munnehell han hadde brukt nær tretti år på å samle.
- I 1850 kom Christian Molbech si *Danske Ordsprog: Tankesprog og Riimsprog*, samla frå trykte og munndege kjelder. Samlaren hadde innsett at “innfødte ordspråk” som levde i allmogen, var ein språkskatt (ix, xii).
- I 1879 kom ei samling ordna av pastoren Edvard Mau, *Dansk Ordsprogs-Skat, eller Ordsprog, Skjæmtesprog, Rimsprog, Munheld, Talemåder, Tankesprog, samt et lille Udvælg af Bibelsteder: efter trykte og uthyrdte Kilder samlede og ordnede, tillige med nogle varianter, oplysninger og henvisninger*.
- Evald Tang Kristensen gav ut ei samling i 1890. Ho heitte *Danske ordsprog og mundheld, skjæmtsprog, stedlige talemåder, ordspil og samtaleord*. Han hadde vore i kontakt med pastor Mau og etterlyst både ordtak og provins-variantar i Mau si samling, som til dømes “Hæg og læg er af ét læg”. (“Til Læseren!”, s 2). Kristensen nytta ingen trykte kjelder; han hadde 267 namngitte leverandørar, og namna står framme i boka.” (Tormod Kinnes i <http://oaks.nvg.org/daninto.html>; lesedato 02.04.24)

“*Peder Låles ordsprog* (publ. 1979; Peder Låle’s Proverbs), printed in 1506 [...] Låle, subdeacon in the Odense diocese and messenger to the curia at Avignon in 1331-32, is its compiler [...] the original four-fifths of the 1,204 proverbs in the printed edition date back to about 1340. Its pedagogical purpose is explicit in the

proverb “He scoops water with a sieve who learns without a book” (#454, also in a thirteenth-century Latin collection). [...] “When the leader is abroad, the bees get lost” (#146) [...] “Sorrow ever comes and slakes another; yesterday my husband died, today I lost my needle” (#595). [...] “Better is mercy than right,” #526)” (David W. Colbert i Rossel 1992 s. 25-26).

Eksempler på ordtak fra den danske *Peder Låles ordsprog*:

“*Spise*

Den, som har flæsk og mel, får godt selskab.
Af den fede steg drypper der fede dråber.
Man skal æde pølsen, mens den er varm.
Det kød er sødest, som sidder tættest ved benet.
Når maven er mæt, er hovedet tilpas.
En god ost er bedre end en gåsevinge.
Nogle æder ét og andre noget andet. På den måde bliver al maden ædt.
Den, som æder i utide, skal faste i tide.
Den mætte vil ikke vide, hvad den fastende lider.
En halvt brød er bedre end intet.
Det, der er sødt i munden, er ikke altid godt i maven.
Det er godt at have megen mad og mange helligdage.
Den ledes ved livet, som holder regnskab med alt det, han æder.
Gavn er hurtigt gjort: Skær af flæsket.
Han er værd sit kød, som vel æder sin kål.
Jeg kan nok lugte, hvad du steger.
Der er mangel, hvor man laver pølse af smelt.

... og *drikke*

Når armen bøjes, så gaber munden.
Den, der tager ved bægeret, han tager ved gælden.
Når øllet går ind, går forstanden ud.
Det sidste bæger får den første kindhest.
Øl gør store ord.
Det er sødt at drikke, men surt at betale.
Den, som spiser godt, skal drikke godt.
Tyndt øl er bedre end et tomt kar.
Den, som er tørstig, hugger hul i isen.
At give mad uden drikke er ringe tak værd.
Der opstår altid kiv i ølkonens hus.

Smør

Hellere god smørlykke end sur sild.
Den, som har rigeligt smør, kaster noget i kålen.
Falsk mands kniv er først i smørret.

Gæster

En gæst kommer ofte til gården og gör sig til greve.
En snyltegæst har gerne en skarp kniv og en tom mave.
Hvor skal den ubudne sidde?

Gud og kirken

Den er god, som for Gud er god.
Den bliver godt hjulpet, som Gud vil hjælpe.
Kirken er vid, dog synger præsten i den ene ende.
Man gör ikke en godærkebiskop af en tjener.
Hvor djævelen ikke selv kan være, dér har han sit sendebud.
Alting forgår på nær Guds nåde.
Jeg stoler mere på dit hedenske pant end på din kristne tro.
Hjælp dig selv, så hjælper dig Gud.
Gud afskræver ingen mand mere, end han giver ham.
Det kræver fingre af jern at få Fanden.

Lov og ret

Du skal ikke kives med din dommer.
Nåde er bedre end ret.
Mord kan ej dølges.
Med lov skal man land bygge.
Nød bryder ret.
Nu sidder retten for enden af spydstagen.

I kampens hede

Nyheder fra kampen er døde mænd og sårede.
Det er bedre at flygte end at kæmpe dårligt.
Ilde strider hovedløs haer.
En ramt mand mangler ikke våben.

Rigdom og fattigdom

En fattig mand har kun fra hånden i munden.
Den pung er tom, som indeholder en anden mands penge.
En fattig mand har også et hjerte.
Ingen er så rig, at han ikke vil have mere.
En fattig mand skal ikke have en smuk kone og en fed ko.” (her sitert fra https://heimskringla.no/wiki/Peder_Laales_gammeldanske_ordsprog_i_udvalg; lesedato 02.04.24)

Eksempler på norske ordtak:

Vi er alle født under én Gud, men ikke med én lykke.

Visdom er ikke arvegods.

Det letteste er ikke alltid det retteste.

Kostar det ikkje, so smakar det ikkje heller. (fra Setesdal)

Magen vil ikkje vita at maten minkar.

En skal ikke gjøre seg til hane før en kan gale.

Det er lett å fria når ein veit ein er velkommen.

Ei tom hand i eit framandt land er hjertesorg. (fra Valdres)

Ordet fer viare hell mann. (fra Numedal)

Det gaar seint å avla, det går snart å øyda.

“Rent skal det vera,” sa kjerringa, sopte søppela under senga. (fra Østerdalen)

“Endeleg,” sa jenta, ho vart trulova, da a var søtten år. (fra Hallingdal)

“Det monar, det monar,” sa sneglen, han låg ett år på dørstokken. (fra Romsdal)

(sitert fra R. T. Christiansen 1988 s. 18, 19, 23, 36, 37, 45, 47, 50, 63, 78, 86, 87; her med noen små språklige endringer, bl.a. “aa” erstattet med “å”)

“A proverb such as “a child cannot pay for its mother’s milk” sets up a relationship between child and mother (mother’s milk) which has the features of exclusivity, nurturance, inappropriateness of certain social forms that imply distance between individuals (paying), and the relationship among certain groups of kin in Ibo usage [i Afrika]. These examples are adduced to suggest that the relationship between proverb terms consists, then, of the sum of the logical correspondences in the culturally defined features characteristic of the terms, just as the relationship between the participants in the interaction situation of proverb use consists of the sum of the culturally defined features characteristic of the participants.” (Peter Seitel i Ben-Amos 1976 s. 139)

“[T]he proverb “a child on its mothers back does not know the way is long,” [...] proverbs to children. That children occupy a special status in a system of proverb usage is suggested by a few reports on African societies. Otto Raum states that proverbs are not to be used at all to children below a certain age among the Chaga; stories are thought to be the proper mode of moral instruction. From a personal account I have the fact that among certain Swahili-speaking cultures on the coast of Tanzania a proverb use to a child is usually accompanied by a story said to “explain” the meaning of the application of the proverb. What these examples seem to suggest is that the metaphorical reasoning employed to understand proverbs is thought to be acquired by a process of developmental learning and, also, that cultural concepts in the system of metaphorical proverb use (the proverb terms) must be invested in the child’s mind with proper cultural meanings.” (Peter Seitel i Ben-Amos 1976 s. 137)

I noen afrikanske stammesamfunn har ordtak ofte blitt brukt i verbal kappestrid mellom personer som er i juridisk konflikt med hverandre (Rastier 1989 s. 109).

“One of the more curious characters in the folklore of the Arabs is Luqman bin ‘Ad, a member of that mysterious tribe descended from giants that once roamed southern Arabia and built the great dam of Marib. Luqman is mentioned in the Koran as “one to whom Allah brought wisdom.” [...] Among his sayings, was advice about: women (“Watch out for pretty women who wear heavy makeup – they will end up spending everything you have.”), loudmouths (“Talk in a low voice; if loud voices could get things done, asses would be building houses every day.”); class differences (“Remember that when people see a rich man eating a snake, they say it is for medicinal reasons; when they see a poor man doing the same, they say it is because he is hungry.”); losers (“It is better to be beaten by a wise man than praised by a fool.”); loquacity (“It is better to stumble with your feet than to stumble with your tongue.”); poverty (“It is better to be dead than poor.”); planning (“A bird in the hand is better than a thousand flying about the sky.”); reputations (“Remember a good reputation is better than physical beauty, for a good reputation lasts, but beauty passes.”); and urban violence (“Don’t walk the streets after sundown without a good sword.”) Not all of Luqman’s advice to his son is contained in his testament. Sayings of Luqman are scattered through the works of Arab writers of all ages. Sometimes they are classified according to subject matter. We have, for instance, a set of admonitions to Luqman’s son before he set off on a journey. Luqman’s son, whose name was either Mathan, Nathan, Baran or Tharan, depending on whose authority you are willing to accept, must have been most heartily sick of all this well-intentioned advice. And in any case he ignored it. It is historically attested to that after his father’s death he gave wild parties, chased pretty girls with heavy makeup and was bankrupt within a year.” (Paul Lunde i <https://archive.aramicoworld.com/issue/197402/aesop.of.the.arabs.htm>; lesedato 30.11.23)

“Ved sia av eksemplets makt var vel ordtaka det fremste pedagogiske virkemiddel som fantes i den gamle oppdragelse. Et slående ordtak fantes for de fleste situasjoner der de unge trengte veiledning eller påvirkning av holdninger. Ordtaka er derfor ei viktig kilde til mentalitet og holdninger i det gamle samfunn. Ordtak har altså belærende eller oppdragende formål, eller også er de uttrykk for alminnelig livsvisdom og erfaringer. Ofte finner vi eldgamle fyndige ord i dem, med ordrim eller bokstavrim, vanligvis med både ei direkte og ei indirekte eller overført betydning. Det var den siste som bar den egentlige visdom. Ordtaka gikk i arv, ofte brukt av kvinner, og mange var av eldgammelt opphav. Mange finner vi igjen i nordnorsk eller norsk kultur, noen er internasjonale. Endel er fortsatt i bruk. Vi kan ikke her gjengi alle ordtak som vi veit har vært i bruk, men skal bruke endel av dem som eksempler på holdninger og almen livsvisdom, som folk har ønska å videreføre til nye generasjoner. Det dreier seg om mange felt, klesdrakt og matskikk, råd til gifteferdig ungdom, holdninger til alderdom, generelle

livsholdninger som beskjedenhet, ekthet, ærlighet, sparsomhet og arbeidsomhet, etniske holdninger og generell livserfaring. Når noen pynta seg i hverdagen, heitte det: Ørkendags brur og helligdags skjettskjur (su). Barn som klagar over mye klær, fikk høre: Det er en dårlig sau som ikkje vinn å bære ulla (reive)." (http://karlsoy.com/bygdebok/periode10_del20.html; lesedato 20.09.13)

"Mange ordtak dreide seg om matskikk og bordskikk: Vil ikkje du ha maten, vil ikkje maten ha deg. Du står ikkje for bedre mann en maten, heitte det når barna klagar over å måtte stå ved bordet. Då Vårherre gav mat, gav han matfred. Før god mat skal spilles, skal buk remne. Hunden bie, mens heitt koldne. Endel ordtak dreide seg om beskjedenhet, om å være stillferdig, ikke stikke seg fram: [...] Galne hunder får reven skinn, Den som skal slikke alle fatan, får flis i tonga (om trefat), Du skal ikkje gjøre deg til bikkje for et bein, Den som skal ha alt han ser, får gråte når en annen ler, En får ikkje være foten, som snike skal. I det siste ordtaket finner vi fleire gode bokstavrim. Dessuten skal du være sparsom og ikke ødsle med noe: H'gde fra lokket og ikkje fra botten, noterte presten Steen, om å spare i matkista. Spinke og spare, kan lenge vare, Den som gjer til han tigg, skal slåes til han ligg!, Man gneg nokka av bein, men ingenting av stein. Men andre skal du ikke spare for: Den som sparar for sin eia munn, det et både katte og hund. Om arbeidet sier ordtaka at du skal sørge for nattero, stå tidlig opp, og være arbeidssom: Den som ikkje har nattero, har ikkje dagen god, Han sov ikkje til middag, som no står opp, Han rir ikkje den dagen han saler, eller Han arbeider med r'va føre. Men søndagen skal være kviledag: Sy på søndag, sprette opp mandag." (http://karlsoy.com/bygdebok/periode10_del20.html; lesedato 20.09.13)

"For den som var i gifteferdig alder, særlig jenter, var der fleire gode råd: Den som ikkje får omnen til å brenne, får ikkje gutan til å renne, Et brent brød, så får du pene barn, Den som mister håssebandan, mister kjæresten, Den som ikkje kan bøte leiven (om flatbrødbaking), kan ikkje bøte sinnet til kallen (få han i godlaget), og Bette og rekke, sy og sprette, gjer hagaste jenta. Noen ordtak viser til de ekte verdier, til de små, men viktige ting: Uta blank, inna krank, Kua saknes ikkje, før båsen er tom, Den som ikkje vil ha meg i fjøsdøra, skal ikkje ta meg i kjerkedøra, og En god venn og et lite sår skal du ikkje forakte. Om falskhett sier ordtaket: Av hjertet skein du, sa r'va, og Slå på skåkan og meine merra. Om forholdet i heim og familie, har også ordtaka noen kloke ord: Det er dårlig fugl som skit i eie reir, om den som laster sitt eget utad. Om den dårlige mor heitte det: Ho gjer til bonnan, det ho ikkje vil gje til kråka. Ei erfaring mange høsta, var denne: Den som får stemor, får og stefar. Om holdninga til de gamle har vi ordtak som viser både til age og respektløshet. De gamle er eldst og Du skal se ut, når gammelhunden gøyr, viser til aktelse for alderdommen, mens disse ordtak uttrykker det motsatte: Makta minker og sinnet veks, og Alderdommen raser, sa kjerringa, ho hoppa over høystrået. Mange ordtak ellers viser til generell livsvisdom og erfaring, som: Det blir litt på faranes fuggel, men ingenting på settanes, og Nøda kjøpe og mannen ser, som uttrykker at det må gjøres noe for å leve, Den som har futen til far, blir alltid nokka til kar, Det skal sterke lut til skurvat hau, Ingen så lasta som når han skal giftes, og

ingen så rost som når han skal døy , Det er ikkje meir å vente enn 3 marker talg av en trebukk, Det som vil ihop, det kjem ihop, Det gror etter tjyvhanda, Kvær er kjyy i si næring.” (http://karlsoy.com/bygdebok/periode10_del20.html; lesedato 20.09.13)

“Om forholdet til samene, forteller ordtaka adskillig om avstand og rasehovmod: Alt er godt, som Gud gjer finnan om våren, Først folk, sia finna, Som en finn i et tomt helvete, En finn fra kvær fjerding, Når finnen får sko (kaster komagan), danse hinmannen, Dem er fem-menninga, liksom finnan. Noen ordtak synes å ha hatt større underholdningsverdi enn pedagogisk verdi: Katta nys og venter kov, Han lyg seg ikkje til far, Tunge tak, røyner bak, Det er ikkje farlig å være pie, så lenge buken tie. Noen ordtak har ved et tillegg fått en spesiell effekt. Eksempler på slikt er dette: Alt skal gjøres til helga, sa mannen, han banka kjerringa julafoten, Lite men godt, sa mannen, han patta katta (grisen), Flina (vøla) er ei dyd, sa kjerringa, ho hogg tafsan av skjørtet på hoggestabben julafoten. Stilla og kov, sa mannen, han pessa i melsekken i fylla.” (http://karlsoy.com/bygdebok/periode10_del20.html; lesedato 20.09.13)

“Ivar Aasens aller beste er eit utval ordtak frå *Norske Ordsprog samlede og ordnede af I. Aasen* 2. utgåve frå 1881. Godt og vel 2200 ordtak og munnhell er med i alt.” (<http://oaks.nvg.org/aasens.html>; lesedato 26.03.13) “Det viser seg også i Aasen-samlinga at heller ikkje Aasen har funne ut korleis visse dunkle ordtak er å forstå. Eit døme: “Når dei unge vil leik”, vil dei gamle gjeik”. “Dunkelt”, kommenterer Aasen [...]. Somme stadar gir han ordtak som liknar og lèt dei utfylle meir. Andre stadar legg han ei mening i ordtaka sjølv, til dømes her: “Torren med sitt Skjegg lokkar Borni under Sole-Vegg; Gjø’i med sitt Skinn lokkar Borni inn.” Aasens merknad er: “Dunkelt, men betyder formodentligt: Dersom Februar giver Solvarme, da vil Marts give desmere Frost.” ” (<http://oaks.nvg.org/disin.html>; lesedato 26.03.13)

“Fra Sigbjørn Obstfelder (1866-1900) var 14 til 20 år, samlet han og skrev ned 1200 ordtak o.l. i et lite hefte han kalte “Ordsprog, Talemaader & Tankesprog o.l.” Alle er nummererte. Obstfelder skrev ned alt fra “Elskov uden Penge varer ej længe”, “Forbuden Frugt smager altid bedst”, “Det, som Hjertet er fuldt af løber Mundens over med” til “Menneskers Liv rinder bort under Betragtninger af den forbigagne Tid, Klager over Nutiden, og anden Frygt for Fremtiden”. (*Aftenpostens* magasin *Historie* nr. 10 i 2017 s. 116)

Sørafrikaneren Solomon Tshekisho Plaatje publiserte i 1916 boka *Sechuana Proverbs, with Literal Translations and Their European Equivalents / Diane tsa secoana le maele a sekgoaa a a dumalanang naco*, med over 700 ordtak. “A scarce publication by one of the first South African black writers and students of anthropology. Apart from the proverbs in English & Tswana, there is discussion of Bechuana history and reference material. Plaatje was a founding member of the ANC.” (<https://antiquarianauctions.com/lots/sechuana-proverbs-with-literal-translations-and-their-european-equivalents>; lesedato 14.01.20)

Plaatjes bok inneholder “732 Setswana proverbs, their translations and their ‘European equivalents’. [...] Plaatje’s desire to preserve the proverbs, which he considered central to the continued regeneration of Tswana culture. [...] The older generation might argue, “Bagologolo ke rona liasha”, meaning “we the old folk are the real modern people”. The younger generation might counter, “Basha ke rona mine bagologolo”, meaning “we young people are the really wise ones”. Meanings ‘straight’ and ironic would bounce off these proverbs, depending on the speakers and listeners’ ages, their relations with each other and their situation while speaking. Christopher Crocker terms proverbs social “shifters”. The meaning generated within the proverb may alter the balance of power or tension in the relationship between speaker and listener. [...] older men needed to assert, via the first proverb, their ability to cope in the modern world. At the same time, younger men needed to state that their wider experience matched their elders’ wisdom. [...] Compare the taunts against old age and authority in Proverb no. 40, 23: “Bodipa joa moraka bogaisa joa legae”, meaning “The chieftainship of the cattleposts is often more vigorous than that of their fathers at home.” “The cattleposts” is a metonymy for the phase of a boy’s education that involves cattle-herding and is also a metaphor for youth itself. The comparison may mean that the boys have more control over the community’s material resources than their elders do [...] For him [Plaatje], proverbs so embodied Tswana culture because they were in daily usage. [...] His comparative translation of the proverbs presented Tswana as the cultural equivalent of the “European cultures” that were so rapidly writing themselves across Southern Africa.” (Jane Starfield i <http://wiredspace.wits.ac.za/bitstream/handle/10539/9855/ISS-414.pdf>; lesedato 14.01.20)

“Edward Zellem is a US Navy Captain and the author of Zarbul Masalha: 151 Afghan Dari Proverbs. [...] After I arrived in Afghanistan and began working with Afghans in their own language and culture, I found that they use traditional proverbs all the time in normal conversation – much more than English speakers do. I was fascinated with the way Afghans use proverbs when they speak, and with the proverbs’ colorfulness and deep meaning. So I started writing down these proverbs whenever I heard them, and started using them in my own daily speech. I translated them into English and talked with many Afghans about their meanings. Afghans can talk for hours about their proverbs, and it’s a lot of fun. Word of my proverbs list spread among both Afghans and foreigners, and many asked for copies of it. So I decided to compile my list into a small bilingual book called “Zarbul Masalha: 151 Afghan Dari Proverbs” to give to my friends and colleagues. (“Zarbul Masalha” means “Proverbs” in Dari). [...] I got a small grant for Marefat to have its art students illustrate the book, and it was published by a local Kabul printing house. 40,000 copies were published in 2011, and Marefat distributed them for free to other schools and organizations all over Afghanistan.” (<http://www.filmannex.com/>; lesedato 12.04.13)

“Proverbs are multifunctional and flexible instruments of everyday reasoning, although they may maintain solidified attitudes or traditional modes of thought of a

certain culture. A proverb can be considered as a piece of advice concerning a recommended direction of action (although it is not literally a piece of advice). Proverbs are propositions loaded with hidden feelings, wishes and intentions of the speaker. They can serve as tools to cover individual opinions in public interactive situations. Like in rhetoric in general the proverbs we use in our speech (and in our inner speech, too) protect our personal attitudes by referring to the third party. They give us persuasiveness by appealing to an authority. The ability to use proverbs leans on common rules and recipes and it is a part of facilities for outlining and organizing quickly and effectively things which we experience in everyday situations. Reasoning, classifying, comparing and explaining are mechanisms by which people aim at while creating hierarchy and consistency to the contents of commonplace thinking. Using proverbs means that people can deal with their relations to each other and/or to things. People can explain to themselves what happens or what has happened and they can give explanations to any behavior they have observed. Ready-made models make it easy to orientate in these types of situations and demands of social life, but the drawback of this is that those models, for example proverbs, guide us to see situations named by them. Thus we are not able to see or notice the (possible) distinguishing features of them.” (Outi Lauhakangas i <http://www.folklore.ee/Folklore/vol35/lauhakangas.pdf>; lesedato 11.04.13)

“Predictability – unexpectedness: Although proverbs belong to the familiar and predictable voice of tradition, the multiple ways to interpret them in different new situations bring a lot of unexpected aspects to their use. They represent by no means neutral everyday talk. Proverbs convince, persuade and they give an implicit impression of truth. Still they are not arguments to be verified. Their effects are grounded on unexpected analogies. [...]”

Safety – taking risks: It is safe to use proverbs and to lean on authorities and traditional policy, but using proverbs can also be a speech that takes risks. Proverbs can interfere the normal ways of thought or decision. They can be useful tools to strengthen the opinion of a risk taker in the decision-making process when there is no single “right” solution. [...]

Detachment – familiarity: The effect of a proverb grounds on generality and the voice of “the third party”. Thus, with a proverb one brings detachment and neutrality into the situations of social interaction. But the effect on the listener is the stronger the more familiar the proverb is to her or him. The effect depends on how personally the proverb is learned. For example, through proverbs that one hears or uses oneself it is possible to bring to one’s mind the familiar locution of some important person – mother, grandparent, etc. [...]

Maintenance of hierarchy and control – face saving in violation of social hierarchy: The use of proverbs usually supports the maintenance of social hierarchy and control, but in other contexts the same expressions can help to solve problems caused by the questions of authority and power. The use of proverbs can be means

to save face in violation of social hierarchy. Explanations are needed especially in situations of retreat or admitting one's error. [...]

Relieving situations – exacerbating situations: The use of proverbs has an obvious connection to the function of humor as the reliever of tension in different situations. This does not exclude the possibility that proverbs would be used to maintain narrow points of view or to authorize violence. Stereotypes can be kept alive as humoristic proverbial imagery even better than in the serious use of proverbs. [...]

A uniform way of thinking – difference of opinions: By using proverbs one can emphasize (even quite loudly) feelings of togetherness, but at the same time they may serve as tools of segregation. With a common language people can exclude those who do not belong to the community or those who are not able or willing to share the consensus. In other words, proverbs can strengthen the unity or even narrowness of interpretation. But a proverb can also be a tool for giving a more exact analysis of situations than traditionally expected. They may serve as a way to avoid conventional interpretations of situations. In that case it is not inevitable to conform to the uniform viewpoint of one's community. With proverbs one can express difference of opinions within the community. They can be used as aphorisms to think differently. As a part of literal culture there are no limits set in advance for their interpretation. [...]

Identity of a community – internationality: Using proverbs of your own language or dialect has a central function to be a kind of speech that strengthens the identity of the community. This is also true when we consider the ways how a subculture or minority uses proverbs. Their specialty is emphasized and compared to the generalizing truths, which are favored by the dominant culture. On the other hand, the ideas of proverbs are mostly international. Accordingly, the speech using proverbs enables interactivity to bring different people closer to each other and it fades away cultural boundaries. Already the observation that different people can have the same kind of practice to use proverbs in their social interaction will help to decrease the experience of strangeness. The general impression of understanding constructs internationality, even if it would be considered impossible for "outsiders" to understand any single proverb of your own nation or subculture." (Outi Lauhakangas i <http://www.folklore.ee/Folklore/vol35/lauhakangas.pdf>; lesetato 11.04.13)

I middelalderteksten *Åkermann fra Böhmen* (ca. år 1400) er det noen dialoger som består av ordtak. Folkeviser, prekener og andre tekster fra renessansen gjengir ofte ordtak (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 222). Ordtak kan referere til gamle yrker og arbeidsmåter, overtro m.m. som for lengst har forsvunnet (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 229).

Den tyske humanisten Heinrich Bebel samlet i verket *Proverbia Germanica* (1508) omrent 600 tyske ordtak, men dessverre kun i latinsk oversettelse og med minimal forklaring (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 232).

Martin Luther samlet 489 tyske ordtak og faste språklige uttrykk i et manuskript som han gjorde bruk av i sin bibeloversettelse og i sine egne bøker (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 232).

I 1534 ga teologen Johann Agricola ut et verk på tysk med 750 tyske ordtak (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 233).

Den flamske maleren Pieter Bruegel den eldres “vrimlebilde” med nederlandske ordtak, malt i 1559, viser over hundre ordtak illustrert i bildet samtidig som det fungerer som kritikk eller “satirisk uttrykk for hans samtidiges narraktige verden” (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 228). Bruegels bilde “depicts a scene in which humans and, to a lesser extent, animals and objects, offer illustrated examples of Dutch proverbs and idioms. This painting is consistent with the common themes in Bruegel’s paintings on the absurdity, wickedness, and foolishness of humans. This painting is a catalog of human folly, and the people depicted show the characteristic blank features that Bruegel used to portray fools. Proverbs were very popular in Bruegel’s time. A hundred years before Bruegel’s painting, illustrations of proverbs had been first used in the Flemish “Books of Hours.” The book of hours was a Christian devotional book that was popular in the Middle Ages. There are approximately 112 identifiable proverbs and idioms in the scene. Bruegel may have included more, which are not obvious and cannot be determined because of the language and cultural change over the nearly 500 years since this painting. Some of are still in widespread use, and in current use such as:

“Swimming against the tide.”

“Banging one’s head against a brick wall.”

“Armed to the teeth.”

[...] Below is a small selection of Proverbs and idioms with their meaning:

“To be a pillar-biter.” – To be a religious hypocrite

“Never believe someone who carries fire in one hand and water in the other.” – To be two-faced and to stir up trouble

“One foot shod, the other bare.” – Balance is paramount

“To put your armor on.” – To be angry

“Shear them but do not skin them.” – Do not press your advantage too far

“What can smoke do to iron?” – There is no point in trying to change the unchangeable

“It depends on the fall of the cards.” – It is up to chance

“To lead each other by the nose.” – To fool each other

“The die is cast.” – The decision is made

“Fools get the best cards.” – Luck can overcome intelligence

“To look through one’s fingers.” – To turn a blind eye

“Two fools under one hood.” – Stupidity loves company

“Who knows why geese go barefoot?” – There is a reason for everything, though it may not be obvious

“To blow in the ear.” – To spread gossip”

(<https://joyofmuseums.com/museums/europe/germany-museums/berlin-museums/gemaldegalerie-berlin/netherlandish-proverbs-by-pieter-bruegel-the-elder/>; lesedato 28.02.23)

Det finnes også andre malerier, skulpturer, broderinger, illustrasjoner på tallerkener m.m. som framstillinger ordtak (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 228).

I årene 1780-82 ga tyskeren Joachim Christian Blum ut *Tysk ordtaksbok*, og på slutten av århundret Johann Jacob Heinrich Bücking *Forsøk på en medisinsk og fysikalsk forklaring av tyske ordtak og ordtaklignende talemåter* (1797) (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 233-234). Et enormt omfattende verk i fem bind ble utgitt på tysk i 1867-80, Karl Friedrich Wilhelm Wanders *Tysk ordtaksleksikon*. Det inneholder 250.000 ordtak og uttrykk som ligner ordtak, oppgitt med varianter, kildehenvisninger og paralleltekster på andre språk.

Den franske adelsmannen Adrien de Monluc skrev i 1633 skuespillet *Ordtakenes komedie*, der dialogene nesten utelukkende består av ordtak, aforismer og faste uttrykksmåter (idiomer), omtrent ett tusen sju hundre stykker til sammen (Valentina Ponzetto i <https://www.fabula.org/lht/19/ponzetto.html>; lesedato 13.01.25).

Ved det franske hoffet instruerte Isaac de Benserade på 1600-tallet en ballett med mange opptrinn som hver av dem illustrerte et ordtak (Roukhomovsky 2001 s. 68).

En fransk 1700-tallsdramatiker, Louis Carrogis med kunstnernavnet Carmontelle, skrev tallrike komedier der ordtak var “kamuflert” slik at publikum skulle oppdagte i løpet av handlingen hvilket ordtak som lå til grunn for det de så på scenen (Donnard 1967 s. 13-14). Hvert skuespill i denne sjangeren er altså en liten selskapskomedie i form av en gåte der et ordtak er løsningen på gåten. Det har blitt karakterisert som “ordtak-énaktere”, der en påstand skal gjendrives gjennom handlingen i teaterstykket (Szondi 1975b s. 27).

I franskmannen Théodore Leclercq sine ordtak-skuespill er det ofte en person i siste scene som sier ordtaket som skuespillet har eksemplifisert. På 1820- og 1830-tallet skrev Leclercq mange slike skuespill, ment primært å bli lest, ikke framført

(Valentina Ponzetto i <https://www.fabula.org/lht/19/ponzetto.html>; lesedato 13.01.25).

Også dikteren Alfred de Musset skrev noen slike skuespill.

Noen noveller har blitt oppfattet som eksempelfortellinger som illustrerer et ordtak, f.eks. den sveitsiske forfatteren Gottfried Kellers “Klær skaper folk” (1869; tysk tittel “Kleider machen Leute”) (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 224).

Eventyrsamleren Wilhelm Grimm inkluderte stadig flere ordtak i nye opplag av hans og broren Jakobs eventyrsamlinger (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 227).

I *Romankunsten* (på norsk 1987) den tsjekkisk-fransk forfatter Milan Kundera “invokes a Jewish proverb: “Man thinks, God laughs.” God laughs because man’s attempt to seek truth by means of thought is never fulfilled; human reflection only distances ourselves from ourselves and from one another. The art of the novel, in this metaphor, is an echo of God’s laughter, and expresses what can be regarded as the novel *epistém*: the novel is the place where no one stands in possession of the truth, whether about him- or herself, others, or the world; at the same time, it is also the place where thinking happens, even though the truth about both the world and the I remains absent (p. 75).” (Gorm Larsen i Auken, Lauridsen og Rasmussen 2015 s. 372-373)

Lutz Röhrichs *Det store leksikonet over talemåter med ordtak* (1991-92; tre bind, på tysk med “sprichwörtlichen Redensarten” i tittelen) er et standardverk innen den internasjonale forskningen på ordtak (gjengitt fra Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 215).

“The data bank of Estonian proverbs (*Eesti vanasõnad*, Tartu, 1980-1986) is the most up-to-date and typologically the most consistent publication of the proverb collection of one nation.” (<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=643387>; lesedato 10.09.24) Samlingen inneholdt i år 2000 over 15.000 ordtak.

I 1996 ga George B. Bryan ut *Proverbs in World Literature: A Bibliography*, og i 1998 publiserte Janet Sobieski *Proverb Iconography: An International Bibliography* (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 236).

Rolf Toftes bok *Aldri så galt* (1997) handler om ordtakenes opprinnelse og aktualitet; “noen rommer fortsatt relevant livsvisdom, andre har overlevd seg selv”.

Aforismer/maksimer som ble skapt eller uttalt første gang av historiske personer, kan ha blitt til ordtak i senere tider, når det var glemt hvem som først uttalte ordene og de blir brukt av alle og enhver (Danièle Bécherel i <https://www.jstor.org/stable/30249178?seq=1>; lesedato 06.02.25).

Den tyske sosiologen Helmut Schoeck har skrevet en omfattende studie av fenomenet misunnelse – oversatt til engelsk med tittelen *Envy: A Theory of Social*

Behaviour (1987). I denne boka bruker han “et rikt korpus av ordtak” som en del av materialet (Heinich 1999 s. 205).

FN har opprettet World Intellectual Property Organization (WIPO), der det føres lange forhandlinger mellom representanter fra mange land. I en artikkel om forhandlingene og diskusjonene i WIPO gir Stefan Groth eksempler på hvordan ordtak har blitt brukt. En representant fra Zimbabwe framhevet de langsomme prosessene i organisasjonen ved å bruke ordtaket “Justice delayed is justice denied” og en annen afrikansk representant ville understreke verdien av lokal ekspertise med ordtaket “Only he who lives by the river knows how deep the river is” (Stefan Groth i <https://stefangroth.com/assets/repository/Groth2018ab.pdf>; lesedato 12.03. 24).

Den spanske forfatteren Miguel de Cervantes’ roman *Don Quijote* (1605-15) handler om en fattig adelsmann som vil være en omreisende ridder, og som velger den fattige bonden Sancho Panza som sin væpner. Panza kommer i romanen mange ganger med utsagn der han bruker ordtak. “Sancho Panza’s Proverbs are almost as celebrated as the popular book in which they are contained; but every reader of *Don Quixote* knows that it is not the Squire alone who gives utterance to the wise saws and witty sayings with which one of the wisest and wittiest of books abounds. Every character in the incomparable story contributes his pinch of proverbial salt; and the grave knight himself, who rebukes Sancho Panza, not so much for introducing too many proverbs into his conversation, as for introducing them inopportunistly and without discrimination, points his morals with many a homely saying, and even goes the length of saying (I. 23): *No hay refran que no sea verdadero* – “There is no proverb which is not true.” ” (Ulick Ralph Burke i <https://ia803407.us.archive.org/21/items/sanchopanzasprov00cerv/sanchopanzasprov00cerv.pdf>; lesedato 10.02.24)

En av samtalene mellom Don Quijote og væpneren gjelder ordtak:

“Also, Sancho, you must not mix the multitude of proverbs that you know into your conversation as you always do. Although proverbs distill the wisdom of the ages, you often drag them in by their hair and they seem more like foolishness than maxims.”

“God will have to provide a remedy for this,” responded Sancho, “because I know more proverbs than are in a book and they come to my mouth so jumbled together when I speak they fight with each other to get out. But my tongue throws out the first one it finds, even though it may not fit the situation exactly. I’ll be careful from now on to say only those that conform to the gravity of my office, because “in a full house supper is soon cooked” and “the one who shuffles doesn’t cut” and “the man who sounds the alarm is safe” and “to give and to retain requires a good brain”.”

“That’s exactly what I mean,” said don Quixote, “you insert, string together, and pile up proverbs. No one can stop you! [...] I’m trying to tell you to stop using

proverbs and in an instant you've tossed out a long list of them that fit into what we're talking about as well as "over the hills of Úbeda". Look, Sancho, I'm not saying that an appropriate proverb isn't a good thing. But to heap and string proverbs together willy-nilly makes for a dull and coarse conversation." (kap. 43)

Amerikaneren Harry Matthews "popularised pververbs in his *Selected Declarations of Dependence* in 1977. You create one by snapping a couple of existing proverbs in half and joining the end of one to the beginning of the other:

A rolling stone gets the worm,

A bird in the hand waits for no man,

Don't count your chickens before you can walk,

The devil takes the sailor's delight, and

The road to Hell wasn't paved in a day."

(<https://www.worldwidewords.org/weirdwords/ww-per1.htm>; lesedato 21.08.23)

Såkalte "anti-ordtak" vrir på ordtak for å gi dem en annen mening. Eksempler: "Overtid har gull i munn" ("Morgenstund har gull i munn"), "Å feile er mannlig" ("menneskelig"), "Tale er sølv, bortforklaringer er gull" ("taushet er gull") (Hilzinger, Zymner m.fl. 2002 s. 225). Wolfgang Mieder har redigert antologien *Fordreide ordtak: Anti-ordtak fra litteratur og medier* (1998; på tysk). Slik bruk av ordtak forekommer f.eks. i reklame og graffiti.

Litteraturliste (for hele leksikonet): <https://www.litteraturogmedielexikon.no/gallery/litteraturliste.pdf>

Alle artiklene i leksikonet er tilgjengelig på <https://www.litteraturogmedielexikon.no>